

FALVY ZOLTÁN

A MAGYAR KÖZÉPKOR ZENEI EMLÉKEI SZLOVÁKIÁBAN ÉS AUSZTRIÁBAN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. III. 24.) jelölvasó ülésén.

Tisztelt Akadémia, kedves hallgatóim!

Középkori magyar zenénk szerteágazó nyomait keresve BARTALUS ISTVÁN múlt századi ausztriai kutatása óta, senki sem nézte át az ausztriai kolostorok gazdag könyvtárányagát.¹ Talán még korán elhunyt kiváló mediévalistánk, ZALÁN MENYHÉRT vizsgálta egyszer meg a németújvári ferences könyvtárat. Erre enged legalábbis következtetni RADÓ POLIKÁRP részletes közlése a könyvtár egyik értékes darabjáról, a XIII. századi „Németújvári Misszálé”-ről, melyet Zalán Menyhért hátrahagyott jegyzeteiből ismertett.² — Egyikük sem tette ezt azonban zenei, vagy zenepaleográfiai szempontból.

1956-os ausztriai tanulmányutam alkalmából nekem jutott megtisztelő osztályrészüll az a lehetőség, hogy a németújvári (ma Güssing-nek nevezett) ferences könyvtárban 5 napon keresztül dolgozhassak, s a humanista irodalomtól oly gazdag magyar alapítású XVII. századi gyűjtemény értékes zenei kódexét — zenetörténetünkben németújvári misszálé címen regisztrált kéziratot áttanulmányozhassam.

Tanulmányutamnak ez volt legkiemelkedőbb állomása, elsőbben ezért ezt ismertetem néhány szóval.

A kódex zenetörténetünk jellegzetes XIII. századi emléke, de fontos a magyar liturgiátörténet szempontjából is. Idegen mintapéldány után magyar használatra készült: kalendáriumában megtalálható a júniusi László- és az augusztusi István- király ünnep anélkül, hogy a kódex szövegtestében külön is szerepelnének. Idegen mintapéldány magyarországi használatára tal figyelemre méltó kánon-képe is, mely a miniatúra festészet érdekes — feltehetőleg — magyarországi emléke (l. 1. ábra).

¹ BARTALUS ISTVÁN, jelentése felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratairól és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához. Pest. 1870 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. I. 11).

² RADÓ POLIKÁRP, Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Bp. 1947. 59—65. 1.

Keletkezési idejét 30—40 évnyi pontossággal meg tudjuk határozni. 1192 után kezdték írni, mert László király szerepel a kalendáriumban, kinek kanonizációja volt akkor, de az 1230-as évek előtt befejezték, mert két — a szövegtestben később pótolta — augusztusi ünnep hiányzik a kalendáriumból. Egyik ünnep az 1234-ben kanonizált Domonkosé, a másik az 1255-ben kanonizált Kláráé. Így tehát a kódex a XIII. sz. első évtizedeinek terméke. Lokalizálása nehezebb: keletkezési helyét az ország déli részén kereshetjük, mert a 236'-ón „Mauri episcopi” található, akit Mór pécsi püspökkel lehet azonosítani. Dél-magyarországi használatra utal az is, hogy benedictiói nagy részét később az esztergomi ritus szerint átalakították.

Zenei vonatkozásban egyrészt notációja figyelemre méltó, másrészt sequentia-gyűjteménye. A könyv minden miséjének propriuma hangjelzett. Két- és négyvonalas nehezen látható szisztémában hosszúkás, szálkás, finom notációkat használtak. Az észak-itáliai notációhoz áll legközelebb ebben a korban, de azzal nem teljesen azonos. Ábránkon bemutatunk egy oldalt hangjelzéséből, amely egyúttal a Magyarországon használatos notációk egyike is (2. ábra).

Egyelőre — alaposabb átnézésre — sequentiáriuma állt rendelkezésre. Ez jellemző képet talán nem is mutat az Árpád-korban Magyarországon virágzott sequentia-költészetéről, annyit elárul, hogy Európában a X. századtól virágzott sequentia-költészet hazánkban már igen korán fogékony talajra talált.

Notker korai típusai mellett a francia Szentviktori Ádám átmeneti típusú sequentiáit is papírra vetik kódexünk tanúsága szerint. Notker rímtelen sequentiáit az „Agone triumphali” kezdetű mártír sequentia, a „Quid tu virgo mater plorans”, a „Clare sanctorum senatus”, valamint a „Virginis veneranda” kezdősorú darabok képviselik, míg Szentviktori Ádám átmeneti típusait, melyek a rímes és rímtelen sorok váltakozását jelentik, az „Ave Maria . . . virgo serena”, és még 2—3 bizonytalan eredetű sequentia. Végül feljegyzett még a notátor egy Hermannus Contractus-ra mutató művet, az „Ave preclara maris stella”-t. Később nálunk is mint Európában, helyet kért a rím mellett a ritmus, nem kerülve el hatásaiban a magyarországi latin nyelvű költészetet sem. — Németújvári Misszálénk tehát a legrégebb európai törzsanyagot őrzi sequentiáiban. Ezekből mutatunk be egyet, egy átmeneti típusú, Szentviktori Ádám nevéhez fűződő költeményt, az „Ave Maria . . . virgo serena”-t.³ A dallam forrásaink szerint a XI.—XII. sz. fordulójáról ered, talán Dél-Németországból. Váltakozó strófaépítkezés. Sok országban lett később népszerű. Magyarországon kódexünkön kívül csak egy helyütt szerepel dallammal, egy esztergomi domonkos kódexben a XIV.—XV. század fordulójáról. A németújvári misszála dallamának részlete:

³ DREVES GUIDO, *Analecta hymnica medii aevi*. Leipzig. 1866—1922. 337. l.

1. A - ve Ma - ri a gra - ti - a ple - na 2. Dominus te - cum
vir - go se - re - na 3. Benedic - ta tu in mu - li - e - ri - bus
Que pe - pe - ri - sti pa - cem ho - mi - ni - bus Et an - ge - lis glori - am
4. Et be - ne - di - ctus fructus ven - tris tu - i Qui co - he - re - des -
ut es - se - mus su - i - Nos fe - cit per gra - ti - am

A dallam után most kísérjük figyelemmel, miként alakult a XIV. század végére, miként egyszerűsödött a 100—150 éves használatban, mint koptak le ékítései, mint vált egyszerűbbé. Ugyanaz a dallamrészlet az esztergomi domonkos kódexből:

1. A - ve Ma - ri - a gra - ti - a ple - na 2. Dominus te - cum virgo se -
re - na 3. Bene - di - cta tu in mu - li - e - ri - bus Que pe - pe - ri -
sti pa - cem ho - mi - ni - bus Et an - ge - lis glori - am 4. Et be - ne - di -
ctus fructus ven - tris tu - i Qui co - he - re -
des ut es - se - mus su - i Nos fe - cit per gra - ti - am

1957 júniusában alkalmam nyílt néhány szlovák könyvtárat is meglátogatni.

Pozsony őrzi az egyik legrégebb és igen nevezetes könyvtárat. „A pozsonyi káptalan régi könyvtára régóta jó hírben áll a hazai tudomány férfaiánál. Annak kincsei közül kerültek elő nyelvünk legrégebb emlékei: a halotti beszéd és könyörgés, valamint több nevezetes történetkútfőnk” — írja IPOLYI ARNOLD a XIV. századi alapítású könyvtárról 1856-ban.⁴ Ha ehhez még elolvassuk KNAUZ NÁNDOR, a pozsonyi káptalannak kézíratairól 1866-ban készített leíró jegyzékét,⁵ (meg kell jegyeznünk, hogy máig is ez az egyetlen katalógus a könyvtár kézíratairól), nagy reményekkel lépünk a tágas toronyteremben levő könyvtárba. KNAUZ idézett jegyzéke szerint 25 db XIV.—XV. századi liturgikus kézirat volt a könyvtárban 1866-ban. Közülük 14 lett volna zenei kódex. Jelenleg a 25 kódexből főként a hangjelzettek hiányoznak: 4 van meg. Az egyik hiányzó Graduále néhánylapos töredékét utóbb a Pozsonyi Városi Levéltárban megtaláltam. Vépi Hany János 1488-ból származó Graduáléja ez, mely gazdag illusztrációiról, miniator-történeteink előtt korábban jól ismert volt. A káptalan könyvtárában tehát 4 teljes hangjelzett kódex van. Közülük kettő, egy-egy Graduále a XV. századból, a régi signatura szerinti 2. és 4. számúak. Egy közülük egy Antiphonale a XV. század végétől (a régi signatura szerint a 17. számú). Az utóbbi ugyan magyar vonatkozásokat nem tartalmaz, de lehet, hogy csak azért, mert az augusztusi ünnepeket — ahol István királynak is lenni kéne — kitepték a kódexből. Érdekes a négy meglevő kódex közül a régi signatura szerinti 11. számú, az ún. Hannsen kódex. Eddig csupán Antiphonarium címen tartotta nyilván szakirodalmunk. Kiderült, hogy egy 832 oldalas, a mohácsi vész körüli időkből származó északmagyarországi menzurál-notációs kóruskönyv. Elején négyszólamú antiphonákat tartalmaz az egyházi év rendjében, közepétől pedig négy- és ötszólamú Magnificat kompozíciókat, különböző szerzőktől.

A káptalan könyvtára zenei kódexeiről szóló beszámolómm záradékaul egy sequentiát mutatunk be. A dallam négysoros, szillabikus, kis ambitusú melódia. Negyedik sorában quint-választ hallunk a harmadik sorra és a dal-
lamot a quinten zárja be.

⁴ IPOLYI ARNOLD, A pozsonyi káptalan XIV. századbéli könyvtára. Uj Magyar Múzeum. I. 161. l.

⁵ KNAUZ NÁNDOR, A pozsonyi káptalannak kézíratai. Magyar Sion. 1866. 59—69. 133—140. stb. lapokon.

So - spi - ta - ti de - dit egros o - le - i per - fu - si - o,
 Re - le - va - vit a de - functis de - func - tum in bi - vi - o,
 Quem pro - bat sanctum augmen - ta - ti - o,
 Er - go laudes Ni - co - la - o con - cin - nat hec con - ci - o.

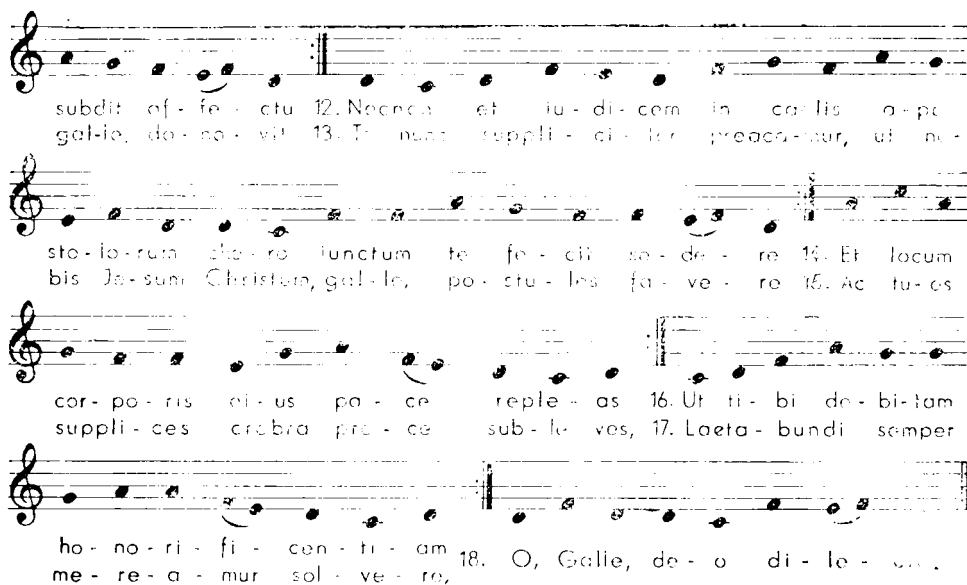
Ugyanezt figyeljük meg a győri könyvtár egy idegen, talán bécsi eredetű kódexéből. Ennél a változatnál is megtaláljuk a quint-választ, de a dallamot nem a quinten fejezi be, mint a pozsonyi használat, hanem egy dór kadenciával a visszatérő formát idézi.

So - spi - ta - ti de - dit egros o - le - i per - fu - si - o Re - le - va - vit
 a de - fun - ctis de - func - tum in bi - vi - o Quem pro - bat sanctum
 augmen - ta - ti - o Er - go laudes Nico - la - o concin - nat hec
 concin - ci - o So - spes re - si - li - it

Utam következő állomása a Pozsonyi Városi Levéltár volt. Itt találtam meg egy — az eddig jegyzékben nem szereplő — XIV. századi Missale Romanumot, mely 100 évvel későbbi méltó párja a korábban bemutatott német-újvári misszálénak. Az érdekes nagyheti szertartásokon kívül, több magyar vonatkozást tartalmaz: így a magyar királyok megemlékezésein túl 125. folióján egy hangjelzett litániát. Énekléséhez való utasítás már világosan kifejezi a litánián résztvevő nép szerepét, elkülönítve azt a kórus és az előénekes szerepétől.

Elhagyva Pozsony városát, északkeletre, Szepességbe vitt utam. Két ismeretlen Graduále híret kaptuk néhány éve Szlovákiában kutatóúton járt szlavistáinktól, melyek a Szepesi Káptalan tornyában található néhány ősnymtatvány, vagy első kiadású Pázmány-beszéd társaságában. Forgatásuk közben világossá vált, hogy hézagpótlóak. Egyik egy XV. századi szepességi Graduále, melyet kolofon-adatai szerint 1426-ban fejeztek be. Két részből áll: első része temporale, az év rendjében sorolja az ünnepeket, második része pedig — 88 folió — egy sequentiale sok olyan dallammal, melyek RAJECZKY BENJÁMIN most megjelent: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* c. gyűjteménye szerint Magyarországon vagy egyáltalán nem, vagy dallam nélkül maradtak fenn, vagy csak egy dallammal szerepelnek. Ezek közül mutatunk be egy notkerianus, régi veretű sequentiát, a „Justus ut palma” Európa-szerte több tucat változattal élő népszerű dallamának egyik magyarországi variánsát.

1. Di - le - cte de - o Galile peren - ni 2. Homi - ni busque et coeli - bus ange - lo - rum, 3. Qui Jesu Christi obce - di - eus arduae sua - si - o - ni 4. Praedi - a patris gremi - um matris, 5. Con-iu - gis curam, ludic - ra na - ti 6. Sprevi - sti, paupe - rem pauper Dominum sequens, 8. Sed Christus pre - 7. Et crucem gaudi - is praetu - li - sti lub - ri - cis. 9. Haec compen - sat, ti - o centu - pli - ca - ra 10. Dum ti - bi nos omnes fi - li - os dul - ci ut di - es i - ste testa - tur, 11. Suevi - amque suavem patri am ti - bi,

sub-di-t af-fe-ctu 12. Noe-na et lu-di-cem in cae-lis a-po-
gal-le, do-no-vit 13. Tri-nitas sup-pli-ci-ter pre-ca-mur, ut no-
sto-lo-rum glo-ri-a iunctum te fe-ci-t so-de-re 14. Et locum
bis Je-sum Christum, gal-le, po-ctu-las fa-ve-ro 15. Ac tu-as
cor-po-ris ei-us pa-ce re-ple-as 16. Ut ti-bi de-bi-tam
sup-pli-ces cre-bra pre-ce sub-le-ves, 17. Lae-ta-bundi semper
ho-no-ri-fi-cen-ti-am 18. O, Gal-le, de-o di-le-cti,

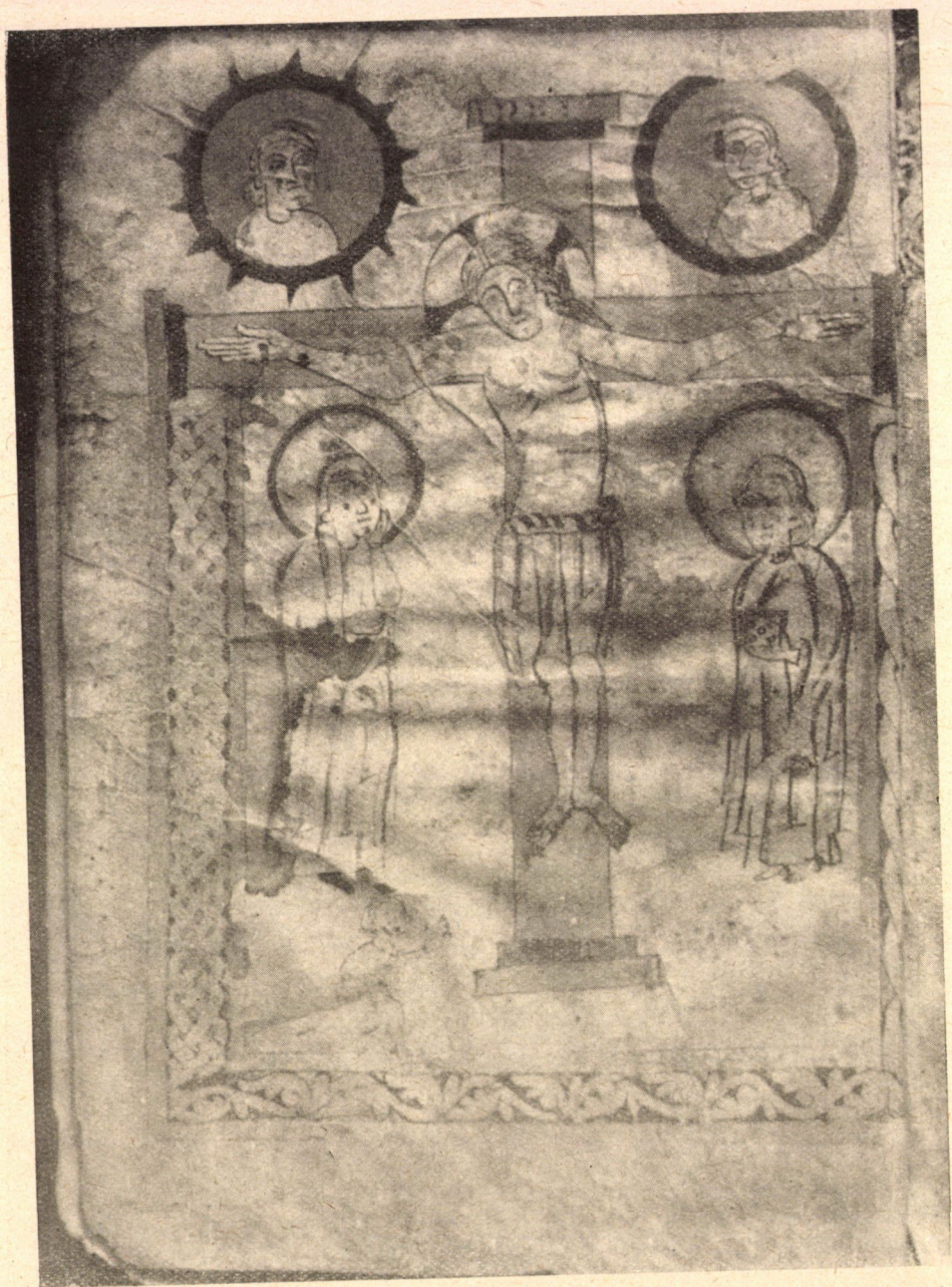
A másik kódex egy XV. századi Antiphonarium. Azok közé a ritka hangjelzett kódexeink közé tartozik, melyek a magyar vonatkozású verses históriákat csaknem hiány nélkül megőrizték. László király verses históriájából mutatunk be egy részletet.

Fons eie-r - - - no pi - e - ta - tis,
Lux super - no ve - ri - ta - tis
ti - bi christi com-pla - cen - te
La - dis - la - o nos tu - en - te,

Uti jelentésem végére értem. Midőn a hivatalos szervek, így elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia támogatását megköszönöm utam könynyebbé tételével kapcsolatban, egy talán felmerülhető kérdéstről kell még szólnom: van-e létjogosultsága a fenti kutatásoknak, még ha nem is látszik az első lépések nyomán eredmény; van-e kilátás e szerteágazó kérdés: a középkori magyar zene felderítésére és kimutatható lesz-e közte, valamint a magyar népzene között kölcsönhatás? Ha részletekbe záradékol nem is merülünk, de munkánk értelmét keressük és célját akarjuk kitűzni, akkor azt csak így foglalhatjuk össze: célunk kutatásainkkal a magyar zenetudomány szolgálata — Magyarországon!

I. ábra.
A németujvári misszálé kánon-képe

